

ծեսը, որի հանդիսավորության չափազանցված արձագանքները հետագայում ծնունդ են տալիս կաթողիկոսի Գետադարձ մականվանը²⁷: Այս նույն հանդիպման ժամանակ կաթողիկոսը Վասիլ կայսեր է հանձնում Հովհաննես Սմբատի տխրահոշակ կտակը՝ «քանզի Յովհաննես պատուեր տուեալ էր հայրապետին, եթէ՝ Գրէ գիր և տո՛ւր կտակ թագաւորին (Վասիլ) զի յետ իմոյ վախճանին՝ զիմ քաղաքս և զերկիրս նմա տաց ի ժառանգութիւն»²⁸:

Դրանից հետո կաթողիկոսն անմիջապէս Անի չի վերադառնում, այլ կայսեր ցուցումով տեղափոխվում է Սեբաստիա: Ենթադրվում է, որ Վասիլի մահից հետո՝ 1026-ին նոր միայն Պետրոսը վերադառնում է մայրաքաղաք²⁹, ուր նրան այնքան էլ ջերմորեն չեն ընդունում:

1033 թ. տեղի է ունենում արևի խավարում, որով նշանավորվում է Քրիստոսի խաչելության հազարամյակը և մեծ ազդեցություն է ունենում ժամանակակիցների վրա: Թագավորն ու կաթողիկոսը, երկրի մյուս մեծամեծերը Անիից հատուկ պատվիրակություն են ուղարկում Հովհաննես Կոզնոն վարդապետի մոտ, կատարվածի մեկնաբանությունն իմանալու համար: Վերջինս կանխատեսում է մոտալուտ բազում դժբախտություններ, որպէս հետևանք բարքերի համընդհանուր անկման ու անբարեպաշտության, քրնճադատելով անգամ եկեղեցու առաջնորդին («Եւ ահա յայսմ հետէ բազում հերձուածք մտանեն յեկեղեցի Աստուծոյ ի ծուլութենէ հայրապետաց, վասն զի թուլամորթին և տկարանան և հաւատոյ քննութիւն ոչ առնեն և կան յիմարեալք: Յաղագս արծաթոյն թողուն ի բաց զհաւատն և պակասին օրհներգութիւնք ի տանէն Աստուծոյ»)՝³⁰: Դրանից հետո, նույն թվականին Պետրոսը ծածուկ կերպով թողնում է Անիի Աթոռը և կայսրության տիրապետության տակ անցած Վասպուրականի Զորավանք փոխադրվելով այստեղ է մնում չորս տարի: Թագավորն ու ավագանին բազմիցս դիմում են նրան ետ կանչելով, բայց ապարդյուն: Միայն 1037 թ. Վասպուրականի բյուզանդական կուսակալի միջամտությամբ Պետրոսը վերադարձվում է Անի և քաղաք մտնելուն պէս թագավորի հրամանով ձերբակալվում, ուղարկվում Բջնի: Նույն տարվա վերջերին մայրաքաղաքում գումարվում է եկեղեցական ժողով, Պետրոսը համարվում է աթոռանկ և կաթողիկոս է ձեռնադրվում Սանահինի վանքի առաջնորդ Դեոսկորոսը:

Նման որոշման կայացման համար Պետրոսի դեմ եղած մեղադրանքները պետք է, որ գորավոր եղած լինեին, սակայն վճռորոշ էր նաև Հովհաննես Սմբատի դիրքորոշումը, որը գծոված լինելով կաթողիկոսի հետ փորձեց նման ձևով հաշվեհարդար տեսնել նրա հետ: Սակայն հայ ավանդապահ հոգևորականությունը չհանդուրժեց աշխարհիկ իշխանության նմանօրինակ միջամտությունը եկեղեցու գործերին և ըմբոստացավ Անիում կայացված որոշման դեմ, ինչպէս պատմիչն է գրում՝ «եպիսկոպոսքն և վարդապետքն Հայոց աշխարհին՝ նզովիք փակեցին զթագաւորն և զամենայն նախարարսն Հայոց՝ վասն հակառակութեանն որ եղեւ ի մէջ եկեղեցոյն»³¹:

²⁷ Մաղաքիա Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1203:

²⁸ Արիստակես Լատիվերոցի, էջ 32:

²⁹ Մաղաքիա Օրմանյան, նշվ. աշխ., էջ 1207:

³⁰ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 79: Արիստակես Լատիվերոցին ևս վկայում է, որ ժամանակակիցները մեղադրում էին Պետրոսին արծաթասիրության համար:

³¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 88—89:

Արքունիքը ստիպված է լինում տեղի տալ: Մեկ տարի և երկու ամիս արթնակալելուց հետո Դեոսկորոսն արթնանկ է արվում, վերադարձվում Սանահին և կաթողիկոսական արթոին 1039 թ. սկզբներին վերականգնվում է Պետրոս Գետադարձը:

1041 թ. մեկը մյուսի ետևից մահանում են Հովհաննես Սմբատն ու նրա եղբայր Աշոտը և երկրում տիրում է անհաստատ կացություն, քանի որ թագավորն անգավակ էր: Որոշ քաղաքական պայքարից հետո 1042 թ. Անիում Բագրատունյաց գահին է նստեցվում Աշոտի տասնութամյա որդին՝ Գագիկ Բ-ն (1042—1045): Օծումը կատարվում է Մայր տաճարում Պետրոս կաթողիկոսի ձեռքով մեծ հանդեսով: Սակայն երեք տարի անց Գագիկը խաբեությանը կանչվում է Կոստանդնուպոլիս և զրկվում գահից: Բյուզանդացիները հասնում են իրենց նպատակին, զավթում են մայրաքաղաք Անին, այդ արարքը ձևականորեն հիմնավորելով Հովհաննես Սմբատի կտակով: Թագավորության անկումից հետո հույները կատարում են զավթողական հաջորդ քայլը՝ 1046 թ. Անիից հեռացնում են Հայոց կաթողիկոսին և իրենց հետագա տիրապետության ընթացքում երբեք թույլ չեն տալիս նրա վերադարձը նախկին մայրաքաղաք:

Պետրոսի արթոնակալության վերջին շրջանին և բյուզանդական քաղաքականությանը կանդրադառնանք քիչ հետո, իսկ այժմ տեսնենք, թե ինչ էր իրենից ներկայացնում Անիի Աթոռը Պետրոսի ժամանակ: Նախ նշենք, որ այս կաթողիկոսը քառասնամյա արթոնակալության ընթացքում (1019—1058) Անիում է եղել ընդամենը 18 տարի (1019—22, 1026—33, 1038—46 թթ.): Սակայն Անիի կաթողիկոսարանը գործունեության ընդարձակ ոլորտ և մեծ հնարավորություններ ունեցող հաստատություն էր, որը գործում էր նաև կաթողիկոսի ժամանակավոր բացակայության շրջանում:

Մատթեոս Ուռհայեցին, որի համար Անիի շրջանի պատմության կարեվոր սկզբնաղբյուր է ծառայել Հակոբ Սանահնեցի պատմիչի (մահացել է 1085 թ.) մեզ չհասած երկը, հավանաբար հենց վերջինից օգտվելով հետևյալ կերպ է ներկայացնում Հայոց կաթողիկոսությունը Պետրոսի ժամանակ. «յորժամ էր տէր Պետրոս յԱթոռ հայրապետութեանն և ի Հայաստան աշխարհին, ուներ կազմութիւն հայրենեաց՝ տուեալ ի թագաւորացն Հայոց հինգ հարիւր գեղ անուանի և մեծանիք... նոյնպէս և եպիսկոպոսք հինգ հարիւր փառաւորք և գաւառաւտեսուշս ի վերայ հինգ հարիւր թեմի հանապազ. երկոտասան եպիսկոպոսք և չորս վարդապետք ի տան հայրապետին անպակաս լինէր և վաթսուն երէց ի կրօնաւորաց և յաշխարհականաց՝ հինգ հարիւր. և չէր նուաստ Աթոռ հայրապետութեանն, քան զթագաւորութեանն Հայոց: Նաև զարդարանք եկեղեցեացն և տան հայրապետութեանն բազում և անհամար և հրաշալի մեծութեամբ լցեալ, զոր յառաջին թագաւորացն և անհամար և հրաշալի մեծութեամբ սուաջին հայրապետացն, որ գայր հասանէր մին տուեալ հաստատութեամբ սուաջին հայրապետացն, որ գայր հասանէր մին չև ի տէր Պետրոսն...»³²: Ուսումնասիրողներն այս նկարագրության մեջ չափազանցություն են տեսնում, մանավանդ հինգ հարյուր գյուղի ու թեմերի հարցում, սակայն եթե անգամ կա նման չափազանցություն, ապա միևնույն է, այն չի փոխում ընդհանուր պատկերը: Բագրատունյաց վերջին շրջանում Հայոց կաթողիկոսությունն իրոք փառավոր կացության մեջ է գտնվել, տեր եղել հսկայական միջոցների ու հնարավորությունների: Սակայն ցավոք, եղել հսկայական միջոցների ու հնարավորությունների: Սակայն ցավոք, հայրապետի չափից ավելի մասնակցությունը քաղաքական կյանքին, հան-

³² Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 184—185:

գեցրել է ներքին տարաձայնությունների հենց եկեղեցու ներսում: Դրա լավագույն արտահայտությունը Դեոսկորոսի հետ կապված դեպքերն են: Վերջինիս մասին պատմիչները սովորաբար գովեստով են խոսում, միայն թե չեն ներում նրան Պետրոսի կենդանության օրոք Աթոռին տեր դառնալու համար:

Ուոհայեցին Դեոսկորոսին կոչում է «մեծ հռետոր», Վարդան Արևելցին՝ «այր սուրբ և լի ամենայն առաքինությամբ», իսկ նրա աշակերտ Անանիա Սանահնեցին ուսուցչին մեծարում է «երկրորդ Լուսավորիչ» կոչելով³³: Իր կարճատև աթոռակալության ժամանակ Դեոսկորոսը Անիում բազմաթիվ նոր եպիսկոպոսներ է ձեռնադրում, առաջ քաշում Պետրոսի կողմից մերժվածներին («գրագումս... ձեռնադրեաց յեպիսկոպոսութիւն... որք... մերժեալ էին յաթոռոյ յառաջին հայրապետացն զամենեսեան զնոսա յառաջ կոչեաց»)³⁴: Իսկ երբ Անի է վերադառնում Պետրոսը, կարգալուծ է անում Դեոսկորոսի կողմից ձեռնադրվածներին:

Եկեղեցու ներքին դժվարությունները նպաստավոր պայմաններ են ստեղծում աղանդավորության համար, որի ծավալման մասին են վկայում Գրիգոր Մագիստրոսի՝ Պետրոս կաթողիկոսին հասցեագրված նամակներում պահպանված տեղեկությունները: Բյուզանդացիները թերևս բավարարված կաթողիկոսի՝ քաղաքական հարցերում ունեցած բացահայտ հունական կողմնորոշմամբ, առժամանակ դավանաբանական խնդիրներ չեն ներկայացնում, սակայն Հայաստանից գրաված տարածքներում հիմնում են քաղկեդոնական եպիսկոպոսություններ և իրենց շահերին ծառայեցնում դրանք³⁵:

Այնուհանդերձ, մինչև Հայոց թագավորության անկումն ու Անիի զավթումը կաթողիկոսությունը գտնվում էր բարվոք կացության մեջ: Մայրաքաղաքում ծաղկում էր հոգևոր մշակութային կյանքը, կառուցվում էին եկեղեցիներ, հիմնվում գրատներ: Կաթողիկոսարանում քիչ չէին բանիբուն վարդապետները, գիտնական ուսուցիչները, ինչպես օրինակ Մագիստրոսի դասընկեր Սարգիս վարդապետ Անեցին, Խաչատուր դպրապետը, Տիրանուն Կապանեցին, «անպարտելի» գրիչ Թադեոսը և ուրիշներ: Արգինայից Անիի կաթողիկոսարան փոխադրված վարդապետարանում ուսանում էին բազմաթիվ շնորհալի երիտասարդներ: Նրանցից երկուսը՝ Գրիգոր Մագիստրոսի աշակերտներ Եղիսե և Բարսեղ եղբայրները Անի էին եկել կաթողիկոսի հրավերով: Այս կապակցությամբ Պետրոսին հասցեագրած թղթում Մագիստրոսը գրում է. «Ես կարի յոյժ ուրախ եղէ վասն զի գառինքս այս ի քաջ հովիւ վստահեցայ և ի ներքս ի գաւիթ քո մտցեն»³⁶, միաժամանակ, կաթողիկոսի հետ խորհրդակցում է ուսումնական խնդիրների շուրջ՝ մասնավորապես անդրադառնալով Անանիա Ծիրակացու Քննիկոնին, որի բնագիրը պահվում էր կաթողիկոսարանում:

Ուսումնական հարցերից բացի Պետրոսը զբաղվել է եկեղեցական կազմակերպչական հարցերով: Նա է հիմնել Բջնիի եպիսկոպոսական Աթոռը, որը հետագայում մեծ դեր է կատարել Արարատյան երկրամասում: Իր նախորդի օրինակով կաթողիկոսը պատվիրել է պատմագրական երկ՝ Բագրատունյաց պատմությունը («Յովհաննէս վարդապետ Տարոնեցի արար

³³ Ե—ԺԲ դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի), Երևան, 1988, էջ 99:

³⁴ Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 88:

³⁵ Հովհ. Սկիլիցես (թարգմ. և առաջաբանը Հ. Բարթիկյանի), Երևան, 1989, էջ LXVIII:

³⁶ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 18:

Պատմությունն Բագրատունեացն հրամանաւ տէր Պետրոսի»)³⁷, որը ցավոք չի պահպանվել: Մեզ է հասել Պետրոսի պատվերով 1046 թ. Անիում ընդօրինակված մի մատյան, որը պարունակում է Հովհ. Ոսկեբերանի ճառերը (Մատենադարան № 988):

Ուռհայեցին ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում Անիի կաթողիկոսարանի պաշտոնեության մի մասի վերաբերյալ, երբ հանգամանորեն նկարագրում է Պետրոսի ուղևորությունը Կոստանդնուպոլիս, որը տեղի է ունեցել Բագրատունյաց անկումից հետո, գրելով. «Եւ էր զհետ տէր Պետրոսի նախնականն և լաւն ի բնաւից Բուխար վարդապետն և ամենագովելին Խաչատուր դպրապետն և Թադէոս՝ որ էր անպարտելի գրչութեամբ, Գէորգ Քարնեղեցին և Յովհաննէս Քարնեղեցին, Մատթէոս Հաղբատացին, Մխիթար [Բա]զմայրեցին և Տիրանուն իմաստասէրն Կապանեցին, Մխիթարիկն, վարդան Սանահ[ն]եցին, Բարսեղն Բաշխատեցին, և համավայելուչն և շքեղն տէր Եղիսէ և Բարսեղ նորին եղբայրն, Գէորգ՝ ջուլհակ ձագն և տէր Եփրեմ և տէր Խաչիկ»: Մինչ այդ պատմիչը նշում է շքախմբի մյուս մասնակիցներին, որոնց թիվը հարյուրների է հասել: Պետրոսը ճանապարհ է ելել «տանեցի ազատօքն փառավոր արամբք երեք հարիւր՝ վառեալ զինուք, և վարդապետս և եպիսկոպոսունս և երաժիշտս և կրօնաւոր քահանայս հարիւր և քսան՝ հեծեալս ի ջորոց, հետեակ պաշտօնեայս՝ երկերիւս»³⁸:

Ինչպես երևում է, Անիի կաթողիկոսարանն ունեցել է 300 հեծյալներից կազմված մշտական պահակախումբ, որն ուղեկցել է կաթողիկոսին նրա ճամփորդությունների ժամանակ: Մասնավորապես այդ է վկայում նաև Պետրոսի 1021 թ. ուղևորությունը Տրապիզոն, երբ նրան ուղեկցում էին «հեծեալք ԳԾ (300) ի փառաւորացն»³⁹: Նշենք, որ պահակախմբի կազմի մեջ համապատասխանությունը բանասեր Հ. Պերպերյանին ենթադրել է տվել, թե պատմիչը շփոթել է դեպքերը և Տրապիզոնյան ուղևորության մանրամասները վերագրել հաջորդ ճամփորդությանը⁴⁰: Բայց դա այդպես չէ: Տրապիզոնի շքախմբի մասին տեղեկություններ կան Հովհաննէս Կոզեռնի տեսիլքի բնագրում և Հակոբ Սանահնեցու երկում: Դրանք հետևյալն են. «...եկն տէր Պետրոս կաթողիկոսն... հանդերձ երկոտասան եպիսկոպոսաւք և Հ (70) կրանաւոր քահանայիւք եւ վարդապետաւք Յովսէփ Ընձուց եւ ս. վարդապետ Յովաննէս Կոզեռն եւ հեծեալք (ԳԾ (300) ի փառաւորացըն»⁴², «Յայնժամ գայր առ Վասիլ թագաւորն տէր Պետրոս կաթողիկոսն հանդերձ երկոտասան եպիսկոպոսօք և ութանասուն կրօնաւոր քահանայիւք և վարդապետօք Յովսէփ Ընձուց և Կոզեռն Յոհաննէս և այլ ԳԾ (300) ձիաւորս ընդ մմայ ի փառաւորացն»⁴²: Ինչպես տեսնում ենք, միակ համընկնող մանրամասնը երկու ճանապարհորդությունների պարագայում 300 հեծյալների առկայությունն է, իսկ ամենաէական հանգամանքը երկու դեպ-

³⁷ Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 59—60:

³⁸ Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 122—123:

³⁹ Հ. Թովմեան, Յուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Վենետիկ, 1962, էջ 402:

⁴⁰ Հ. Պերպերյան, Հայոց կաթողիկոսական աթոռին բարձումը 11-րդ դարու երկրորդ կեսին, Հանդես ամսօրեայ, 1967, էջ 150, տե՛ս նաև Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, (թարգմ. և ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի), Երևան, 1973, էջ 69, 321, ծան. 188:

⁴¹ Հ. Թովմեան, նշվ. աշխ., էջ 402:

⁴² Լ. Խաչիկյան, Հակոբ Սանահնեցի՝ ժամանակագիր XI դարի, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 1, էջ 42:

քում կաթողիկոսին ուղեկցած վարդապետների միանգամայն տարբեր լինելը: Բացի այդ, Տրապիզոն գնալիս Պետրոսին չէին կարող ուղեկցել Մասգիստրոսի աշակերտներ Բարսեղն ու Եղիսեն, որոնք 1021 թ. դեռ Անի էլ չէին եկել:

Սակայն Ռոմայեցու մոտ, այնուամենայնիվ կա մի շփոթություն: Բանն այն է, որ Պետրոսը բյուզանդական տիրապետության տակ անցած Անիից դուրս գալով վերը նշված բազմամարդ շքախմբով ոչ թե անմիջապես ուղևորվել է Կոստանդնուպոլիս, այլ Արծն: Ինչպես ստորև կտեսնենք, նա կայսրության մայրաքաղաք է տարվել միանգամայն այլ հանգամանքներում:

Այսպիսով, Բագրատունյաց թագավորության վերջին շրջանում Անիի կաթողիկոսարանն առաջվա պես շարունակում էր կատարել իր հոգևոր-եկեղեցական առաջատար դերը, միաժամանակ, երկրի մասնատվածության ու թուլացման պայմաններում ունենալով համահայկական նշանակություն և ազդեցության ավելի մեծ ոլորտ, քան որևէ քաղաքական ուժ, հանդիսանում էր հայ ժողովրդին համախմբող գլխավոր գործոնն ու նրա միասնականության խորհրդանիշը: Հենց դրանով էլ պայմանավորված էր բյուզանդական զավթողական քաղաքականության անհանդուրժողական վերաբերմունքը Հայաստանյայց եկեղեցու և նրա կենտրոնի՝ կաթողիկոսության նկատմամբ:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՀԵՌԱՑՈՒՄՆ ԱՆԻԻՑ. ԽԱԶԻԿ Բ ԱՆԵՑԻ

1045 թ. Գագիկ Բ Բագրատունուն գահից հեռացնելուց և մայրաքաղաք Անին գրավելուց հետո բյուզանդացիները ձեռնարկեցին Հայոց կաթողիկոսությունը թուլացնելու ու կազմալուծելու գործը: Վարդան Արևելցու դիպուկ բնութագրմամբ «Յոյնք... կատապան եղին ինքեանք քաղաքին (Անի) և վերացուցին ի նմանէ զերկուսին՝ պսակն՝ զգահ հայրապետութեան և զթագաւորութեան, յականայս ածեալ զերկոսեանս առ ինքեանս՝ և անդրէն ոչ դարձուցին»⁴³: Քրիստոնյա հզոր հարևանի հովանու տակ ապահովաբար ապրելու մասին որոշ հայ գործիչների՝ այդ թվում Պետրոս Ա-ի երազանքը, խաբկանք դուրս եկավ: Արդեն 1046 թ. վերջերին Անի ժամանած բյուզանդական երկրորդ կուսակալը՝ Կատակալոն Կեկալմենոսը քաղաքից հեռացրեց կաթողիկոսին՝ «...խաբանօք հանէ զնա (Պետրոսին) ի քաղաքէն, ասելով եթէ հրամայեալ է քեզ թագաւորն տեղի բնակութեան ի Կարին գաւառի յԱրծին աւանի»⁴⁴:

Հուսախաբ եղած կաթողիկոսն այդ ժամանակից ի վեր սկսում է լըրջորեն անհանգստանալ կաթողիկոսության հետագա ճակատագրի համար: Մինչ Անիից հեռանալը նա կանխագգում է, որ կարող է այլևս իրեն չթույլատրվի ետ վերադառնալ և որոշ նախապատրաստություն է տեսնում. «տէր Պետրոս ... խորհեցաւ ի միտս իւր և ասէ. «գուցէ այլ ոչ թողուն զիս Հոռոմք ելանել յարեւելք». անուամենայն յԱթոռ հայրապետութեան իւրոյ զամենագովելին զտէր Խաչիկ: Նոյն օրինակաւ խորհեցաւ և յաղագս միտոնին օրհնեալ ձիթոյն՝ օծմանն հաւատոյ Հայաստանեայցն. պահեաց ի

⁴³ Վարդան Արևելցի, էջ 133:

⁴⁴ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 63:

յԱհուրեան գետն երկաթի ամանօք իբրեւ լիտր չորս հարիւր, վասն զի մի գուցէ անկանիցի ի ձեռս Հոռոմոց»⁴⁵:

Այս ամենից հետո է, որ Պետրոսը վերը նկարագրված հանդիսավոր շքախմբով, կաթողիկոսարանի կարևոր պաշտոնյաների և մեծաթիվ հոգեվորականների ուղեկցությամբ թողնում է Անին և ուղևորվում Արծն: Սակայն արդեն մայրաքաղաքից հեռացած կաթողիկոսի հետ հույները սկսում են վարվել առանց ալևալությունների: Ըստ Լաստիվերցու Արծնում Աստվածահայտնության տոնի օրը (1047 թ. հունվ. 6) «հասին կալանաւորք» և Պետրոսին տարան Կարինի բերդերից մեկը, իսկ նրա քրոջ որդի Խաչիկին Անիից բերեցին Սև Քար կոչվող բերդը և նրանց արգելափակված պահեցին մինչև ապրիլ ամիսը, որից հետո տարան Կոստանդնուպոլիս:

Կ. Կոստանյանցի կարծիքով կաթողիկոսին Արծնում կալանել են 1051 թ. հունվարի 6-ին, ըստ այդմ՝ Կոստանդնուպոլիս են տարել նույն թվականին⁴⁶: Այլ հեղինակներ ևս կարծում են, թե Պետրոսը կայսրության մայրաքաղաք է գնացել 1050 կամ 1051 թ., մինչդեռ միանգամայն որոշակի է, որ նա Արծնում է եղել մինչև 1048 թ., երբ սելջուկները գրավեցին ու ավերեցին այդ ծաղկուն քաղաքը: Դեպքերի ժամանակագրությունը միանգամայն ճիշտ է ներկայացնում: Մ. Օրմանյանը, կաթողիկոսի ձերբակալումը նշելով 1047 թ. հունվարի 6-ին, իսկ Կոստանդնուպոլիս տարվելը՝ նույն թվականի ապրիլի կեսերին⁴⁷:

Ուշագրավ է Խաչիկի՝ որպես աթոռակցի ձեռնադրությունը, որը հիշյալ հանգամանքներում բնական էր ու պատճառաբանված: Սակայն ինչպես երևում է, Խաչիկը Պետրոսի տեղապահն է եղել մինչև բյուզանդական նվաճումը, դեռևս Գագիկ Բ-ի օրոք: Մրենի վիմագիր արձանագրություններից մեկը (որը Գագիկ Բ-ի կողմից՝ վանքի որոշ հարկերը թողնելու մասին է), սկսվում է հետևյալ կերպ. «ՆՂ թուականութեանս Հայոց ի հայրապետութեան տէր Պետրոսի եւ Խաչկա Հաոց կաթողիկոսաց այս իմ հրամանք են Գագկա Շահանշահի որդո Աշոտո, ազատեալ են զՄրենոյ զհարկն...»⁴⁸: Հավանաբար, նկատի ունենալով նախընթաց շրջանի խռովահույզ դեպքերի փորձը (Հովհաննես Սմբատի հետ ունեցած գժտությունը, իր ձերբակալությունն ու Դեոսկորոսի ձեռնադրությունը) Պետրոսը Գագիկի իշխանության գալուց անմիջապես հետո Խաչիկին տեղապահ է հաստատել: Իսկ երբ 1046-ի վերջերին բյուզանդացիների հարկադրանքով ստիպված էր հեռանալ Անիից, նրան աթոռակից կաթողիկոս է օժել: Իհարկե, Պետրոսի այս փոքր խորամանկությունը ոչ մի դեր չէր կարող խաղալ բյուզանդացիների համար, որոնք Արծնում նրան կալանելով անմիջապես ձերբակալում են նաև Անիում մնացած Խաչիկին («...հասին կալանաւորք և առին զնա (Պետրոսին) տարան եդին ի բերդին՝ որ կոչի Խաղտոյ Առին: Եւ ապա ածեալ ի Հայոց զքեռորդի նորին զԽաչիկ անուն և եդին ի բերդին, որ կոչի Սեա Քար և մնացին անդ մինչև մերձ ի զատիկն: Եւ ապա հանեալ զնոսա անտի տարան ի Կոստանդնուպօլիս...»)⁴⁹: Բնական է, որ այս ուղևորության ժամանակ Պետրոս կաթողիկոսը չէր կարող ունենալ այն բազմամարդ շքա-

⁴⁵ Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 122:

⁴⁶ Կ. Կոստանյանց, Պետրոս Ա Գեառադարձ, Վաղարշապատ, 1897, էջ 38—42:

⁴⁷ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1234:

⁴⁸ Ն. Սարգիսեան, Տեղեկագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վեներտիկ, 1864, էջ 197:

⁴⁹ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 64:

խումբը, որը նրա հետ էր Անիից դուրս գալու ժամանակ: Այնուամենայնիվ կայսրության մայրաքաղաքում նրան պատշաճ ընդունելության են արժանացնում: Պետրոսն այստեղ «պատվավոր աքսորականի» վիճակում մնում է երեք կամ չորս տարի, ինչպես պատմիչն է վկայում կայսրը «բազում պատուով և մեծարանօք ընկալալ, և սուստ ոռնկօք հրամայեաց պաշտել զնա. բայց առ իւր պահեաց զնա ամս երիս, քանզի **կասկածէր թողոյ ի Հայս՝ թէ երթեայ ապստամբեցուցանէ զԱնի**»⁵⁰: Այս վերջին վկայությունը ևս հաստատում է, որ երթեմնի հունասեր հայրապետն արդեն վտանգ էր ներկայացնում հենց հույների համար:

Ի վերջո Ատոմ Արծրունու միջնորդությամբ Պետրոսը տեղափոխվում է Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքը: Ուռհայեցին գրում է, թե կաթողիկոսը «ի քաղաքն Անի ոչ ժամանեաց, այլ երթեալ բնակէր ի Սեբաստիա քաղաք»⁵¹, իսկ Կիրակոս Գանձակեցին ավելի է ճշգրտում՝ «հրամայեաց կայսրն հայրապետին դնել զԱթոռ իւր ի Սեբաստիա և անտի հովուել զհօտ իւր: Եւ անդ եկաց հայրապետն մինչև ցվախճան իւր»⁵²:

Պետրոսի աթոռակալության վերջին շրջանի մասին քիչ բան է հայտնի: 1055թ. Անանիա վարդապետ Սանահնեցին նրա պատվերով ավարտել է Պողոսի թղթերի մեկնությունը համառոտելով հին հեղինակների երկերը՝ «վասն դիրահասութեան ընթերցողաց» և թերևս այդ ժամանակ էլ սկսել է գրել իր հայտնի «Բան հակաճառութեան ընդդէմ երկաբնակաց» երկը, դարձյալ «հրամանաւ տեսոն Պետրոսի Հայոց վերադիտողի»⁵³: Սակայն մինչ վարդապետը կավարտեր գործը մահացել է պատվիրատուն և հեղինակն ավարտելով այն ներկայացրել է Խաչիկ Անեցուն, որովհետև աշխատության վերջում գետեղված հիշատակարանում արդեն դիմում է նրան. «...արդ... գաղքատ իմոց մտաց ընկալցի պտուղ, ով գերակատարդ... տէր Խաչիկ, վերադիտող Հայոց Մեծաց, փոխանորդ մեծի Լուսավորչին...»⁵⁴: Պետրոսի կողմից սույն աշխատության պատվիրումը ոչ միայն ցույց է տալիս, որ նա կայսրության նկատմամբ ընդդիմադիրի դիրք էր գրավել, այլև յուրովի նախապատրաստվում էր հույների դավանաբանական պահանջներին, որովհետև, ինչպես Հ. Քյուսեյանն է նշում. «դավանաբանական այս աշխատության շարադրումը նպատակ ուներ զորացնել հայ Եկեղեցու գաղափարական դիմագրավման ոգին՝ ընդդէմ Բյուզանդիայի հոգևոր, քաղաքական նկրտումներին: Այս է պատճառը, որ նրա մեջ արծարծվող խնդիրները գլխավորապես քրիստոսաբանական ուղղվածություն ունեն, սակայն, տեսականից բացի, օրվա պահանջով, նրա մեջ արծարծվում են նաև ծիսական խնդիրներ...»⁵⁵:

Սեբաստիայում եղած ժամանակ Պետրոսը գրել է մի շարք շարականներ, որոնցով կարելի է մոտավոր պատկերացում կազմել կաթողիկոսի այդ շրջանում ունեցած հոգեվիճակի մասին⁵⁶: Պետրոս Գետադարձը մահացել է

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 82:

⁵¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 125:

⁵² Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 95:

⁵³ Ե—ԺԲ դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 99, 101:

⁵⁴ Ե—ԺԲ դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 101:

⁵⁵ Հ. Քյուսեյան, Անանիա Սանահնեցու «Հակաճառութիւնը», «Գանձասար», 1992, Ա, էջ 197—198:

⁵⁶ Սեբաստիայում Պետրոսն իր բոլոր անցյալը վերաբծեվորելու, անցավորի ու հավերժականի մասին խորհելու շատ ժամանակ ուներ: Ծարականների «Ննջեցելոց» շարքում նա

1057 կամ 1058 թ., որից հետո միանձնյա աթոռակալ է դարձել Խաչիկ Բ Անեցին, քանի որ «զձեռնադրութիւն հայրապետութեանն վաղնջուց ընկալեալ էր»⁵⁷: Սակայն «Անեցի» մականունն ունեցող այս առաջին կաթողիկոսին բյուզանդացիներն այդպես էլ թույլ չեն տալիս այլևս ոտք դնել հայրենի քաղաք և անցնում են բացահայտ հալածանքների: Նախ անմիջապես Սեբաստիայից Կոստանդնուպոլիս են տանում Խաչիկին, ապա կողոպտում այստեղ և Անիում պահված կաթողիկոսարանի գանձերը: Հույներն աննախադէպ ճնշում են գործադրում Հայոց կաթողիկոսի վրա՝ «ընդ հարկիւ կամէին արկանել զնա... Եւ ապա ի հարց և ի փորձ արկեալ, և սպառնալիս նսլակութիւն եթէ ոչ ելանիցես աստի, եթէ ոչ զհրամայեալսն ի մէնջ յանձն առնուցուս»⁵⁸: Սակայն Խաչիկ Անեցին անդրդվելի է մնում: Հաստատական կաթողիկոսի եռամյա տառապանքներն ավարտվում են 1061 կամ 1062 թ., երբ նախկին գահակալ Գագիկ Բ-ի, Կարսի թագավոր Գագիկ Աբասյանի և ուրիշների միջնորդությամբ հաջողվում է նրան դուրս բերել կայսրության մայրաքաղաքից և բնակության տեղ ապահովել Փոքր Հայքում՝ Թավրուշում: Մի քանի տարի այստեղ բնակվելուց և 1064 թ. Անիի սելջուկների կողմից գրավման ու ավերման կսկիծն ապրելուց հետո Խաչիկ Անեցին վախճանվում է 1065 թ.:

Այն, որ հույներն Անին գրավելուց ի վեր ամեն ինչ անում էին կաթողիկոսական Աթոռն այստեղից արմատախիլ անելու համար, միանգամայն որոշակի է: Այդ են հաստատում Պետրոսի աթոռակալության վերջին և Խաչիկի կաթողիկոսության բոլոր տարիները, Անիում ու մերձակա վանքերում այդ շրջանում գրված բազմաթիվ վիմագիր արձանագրությունների մեջ Հայոց կաթողիկոսի հիշատակման իսպառ բացակայությունը, որը բյուզանդական խիստ գրաքննության արդյունքն էր և այլն⁵⁹: Սակայն, մյուս կողմից հայ ժողովրդի գիտակցության մեջ Անին շարունակում էր օրինական կաթողիկոսանիստ համարվել: Արիստակես Լյաստիվերցին խոսելով բյուզան-

արտահայտում է համընդհանուր գաղափարներ, բայց անկասկած նաև սեփական կենսափորձը նկատի ունի: «Մերձեցայ ես ի դուռն գերեզմանի» սկզբնատողով շարականում դիմելով Աստծուն խնդրում է.

«Բժիշկ իմաստուն և ճարտարապետ
Բժշկեա զհոգւոյ իմ զհիւանդութիւն...
Բըղխեսցեն առ իս զգութ մարդասիրութեանդ
Եւ յաղբերդ կենաց լուացես զմեղս անձին իմոյ»:

Մեկ այլ տեղում գրում է.

«Ոսկի եղեալս՝ անպիտանացայ,
Գեղեցկայարմար շինուածիս քակտումն,
Իմաստունս՝ յիմարացայ,
Ի յալեաց մեղաց, յոր ընկղմեցայ» և այլն:

Տ. և Շարական, Երուսաղեմ, 1936, էջ 907—908:

⁵⁷ Արքայական Լաստիվերցի, էջ 82:

⁵⁸ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 83:

⁵⁹ Բյուզանդացիների կողմից Անիի կաթողիկոսարանի կազմալուծման մասին վկայող մի անուղղակի փաստ է այն, որ Պետրոսի ու Խաչիկի կալանումից հետո Անին թողել ու Սևանի վանք է քաշվել կաթողիկոսարանի մատենադարանապետ Սարգիս վարդապետ Անեցին: Կ. Մաթևոսյան, Սարգիս վարդապետ Անեցի, «Անի», 1992, № 1:

դական տիրապետման մասին գրում է՝ «այժմ թագաւորն անկեալ ի պատ-
նոյ, իբրև զգերի կալանաւոր նստի ի հեռաբնակ տեղիս. այսպես և հայ-
րապետական Աթոռն ամայացեալ ի բնակողէն՝ ցուցանի տխուր դիմօք իբ-
րև զկին նորահասն՝ մնացեալ ի յայրիութեան»⁶⁰: Այսինքն, հայրապետական
աթոռանիստն Անին էր, միայն թե այնտեղ չէր աթոռակալը: Իսկ Ուռհա-
յեցու հայտնածից երևում է, որ Անիի սելջուկյան զավթումից հետո, Թալ-
բլուրում գտնվող Խաչիկ կաթողիկոսը ողբում է նույն այդ Աթոռի ավերումը՝
«սուգ ուներ ի սրտի իւրում տէր Խաչիկ... յիշեալ զաւերումն հայրապետա-
կան Աթոռոյն Տանն Հայոց»⁶¹:

Խաչիկ Անեցու մահից հետո բյուզանդացիները դիմեցին ծայրահեղ
քայլի, Հայոց կաթողիկոսությունն ընդհանրապես վերացնելու համար ար-
գելեցին նոր կաթողիկոսի ընտրությունը: Բայց կաշարությունն այլևս նախ-
կին ուժը չուներ, արևելքում նրա բանակները խայտառակ պարտություն-
ներ էին կրում սելջուկներից: Զարմանալիորեն, անգամ նման պայմաննե-
րում, հույները շարունակում են հակահայ քաղաքականություն վարել: Մեծ
միգերի գնով հայ ազնվականությանը հաջողվում է 1066 թ. իրականացնել
նոր կաթողիկոսի՝ Գրիգոր Մագիստրոսի որդի Վահրամ-Գրիգորի (Վկայա-
սեր) ընտրությունը: Սակայն, վերջինս հեռու էր կաթողիկոսության վար-
չական գործերից և ամբողջովին տարված լինելով սուրբգրական թարգմա-
նական աշխատանքով փաստորեն եկեղեցական-կազմակերպական գործերը
թողել էր ուրիշ մեկի՝ Գեորգ Լոռեցու տնօրինությանը: Այս շրջանում կաթո-
ղիկոսարանը գտնվում էր Կիլիկիայի սահմաններում՝ Սև Լեռներում կամ
Ծամնդավում:

Անին այդ ժամանակ աստիճանաբար բուժում էր վերքերը: Անեցիների
համար ծանրագույն հարված էր սելջուկների կողմից՝ Մայր տաճարի վե-
րածելը մզկիթի: Բայց քաղաքի երիտասարդ ամիրա Մանուչեն (մոր կողմից
ծագումով հայ էր), փորձում էր սիրաշահել հայերին: Վարդան Արևելցու
վկայությամբ. «Մանուչէ... զարգացեալ յաւելու ի պարիսպն Անոյ և յամ-
բութինս նորա: Եւ աժ ի քաղաքն զամենայն մնացեալ իշխանս... Եւ շինեցաւ
քաղաքն Անի ոչինչ պակաս քան զառաջինն»⁶²:

Ահա այս պայմաններում 1074 թ. Անի է գալիս կաթողիկոս Գրիգոր
Վկայասերը: Պետրոսի հեռանալուց 28 տարի անց Հայոց կաթողիկոսը կրր-
կին ուրք է դնում նախկին աթոռանիստ կենտրոնի նվիրական հողին: Վկա-
յասերի այցելության շարժառիթը զուտ անձնական էր, նա եկել էր ծերա-
ցած մորը տեսության: Սակայն անեցիներն այս այցելությունից նշանակա-
լից արդյունք քաղեցին, քանի որ կաթողիկոսն այստեղ եպիսկոպոս ձեռ-
նադրեց իր քրոջ որդի Բարսեղին, նրան օծելով «ընդարձակ իշխանութե-
ամբ հսկողութեան Հայաստանի գավառներու վրա, իբր կաթողիկոսական
փոխանորդ...»⁶³:

Դրանից շատ չանցած՝ 1081 թ. Գրիգոր Վկայասերի համաձայնությամբ
Բարսեղը Հաղբատում հանդիսավորապես ձեռնադրվում է Հայոց կաթողի-

⁶⁰ Արիստակես Լաստիվերոցի, էջ 60:

⁶¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 184:.

⁶² Վարդան Արևելցի, էջ 138:

⁶³ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1289:

կոս ու փառավոր երթով ուղևորվում Անի: Պատմիչն ուրախությամբ է արձանագրում այս իրադարձությունը՝ «Յայսմ ժամանակիս նորոգեալ եղև Աթոռ Սրբոյն **Գրիգորի ի քաղաքն Անի**, որ ի վաղուց հետէ ժամանակաց խափանեալ էր մախանօք և նենգութեամբ չար և դառնացեալ ազգին Հոռոմոց»⁶⁴: Ողջ հայությունը ցնծությամբ է ընդունում այս լուրը:

⁶⁴ Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 266:

